

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЖЕРЕЛ РУКОПИСНОГО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО СЛОВНИКА М.О.РУБЕРОВСЬКОГО

Анотація. Обґрунтовується твердження, що одним з основних джерел рукописного українсько-російського словника М.Руберовського був двотомний російсько-український словник Є.Тимченка (1897, 1899).

Ключові слова: лексикографія, лексикологія, рукописний словник, історія мовознавства, М.Руберовський, Є.Тимченко.

Summary. A statement that russian-ukrainian dictionary by E.Tymchenko in two volumes (1897, 1899) was used up as one of the main sources of manuscript dictionary by M.O.Ruberovs'kyj is proved in the article.

Key words: lexicography, lexiconology, manuscript dictionary, history of linguistics, M.Ruberovs'kyj, E.Tymchenko.

Із 1963 року завдяки повідомленню М.Пилинського [7: 77—83] науковій громадськості стало відомо про рукописний “Словарь малорусскаго нарѣчя”, укладений на початку ХХ ст. Миколою Олексійовичем Руберовським. А в 1968 р. з'явилася докладна стаття, присвячена загальній характеристиці змісту цього словника, що донині залишається найбільш повним джерелом відомостей про цю важливу пам'ятку українського словникарства, незважаючи на окремі доповнення уведених в обіг М.Пилинським фактів [3; 1]. Докладнішого з'ясування заслуговує питання про джерела реєстру словника М.Руберовського, у якому представлено понад 100 тис. одиниць, а також джерела перекладної, тлумачної частини.

М.Пилинський спостеріг, що значний вплив на формування реєстру словника М.Руберовського мали словники М.Закревського та Є.Тимченка: “З лексикографічних праць, крім словника Б.Грінченка, відчувається вплив “Словаря малоросийских идиомов” М.Закревського (М., 1861) і, особливо, “Русско-малоросийского словаря” Є.Тимченка. З словника М.Закревського потрапила, мабуть, частина слів старої книжної української мови, зокрема *троска*, *хлюба* та інші полонізми. Про вплив словника М.Закревського свідчить також збіг у тлумаченні деяких специфічних слів, відсутніх в інших лексикографічних джерелах (наприклад: **Харківщина** — восстание 1766 г. под начальством Харка против польских панов” та ін.). Такі слова, як *внесок* “заклучение”, *кобіта*, *невіста* “женщина”, *дрибногляд* “микроскоп”, *трапунковість* “случайность” та ін., тобто вузькі діалектизми, полонізми, кальки польських слів та сумнівні щодо поширеності неологізми, взято, очевидно, з словника Є.Тимченка” [6: 72].

М.Пилинський вказав різницю в підходах до впорядкування словника, яких дотримувалися М.Руберовський і Б.Грінченко. Дослідник нагадав, що Б.Грінченко включив до реєстру свого словника тільки ті слова, на які була документація в опрацьованих ним джерелах. Виняток становила невелика кількість слів, які були в матеріалах редакції журналу “Киевская Старина” і які були добре відомі упо-

рядникові. Але через неповноту джерел словника за ред. Б.Грінченка або недостатнє їх використання цей єдино правильний, як твердить М.Пилинський, науковий підхід упорядника став причиною численних пропусків у реєстрі. Зокрема це стосується похідних слів. Словник М.О.Руберовського, — за висновками М.Пилинського, — навпаки, свідчить про тенденцію його упорядника утворювати і вміщувати всі можливі, на його погляд, похідні слова [6: 73—74].

Це спостереження можемо проілюструвати багатьма прикладами. До показових належать такі фіксації: *Ангелія*, *Англія*, *Ангеліянія* “Англія”, *агелійський*, *ангелійський*, *ангеліанський* “ангелійський”, *ангелічикь*, *ангеліанець*, *ангеліанинь*, *ангеліань*, *ангеліць*, *ангеліець* “англичанинь, англіець”, *ангеліянка* “англичанка”.

Вважаючи таку тенденцію впорядкування словника “загалом неправильною” (хоч її обстоював В.Даль), М.Пилинський позитивно оцінив те, що завдяки цій тенденції до словника М.О.Руберовського потрапило і чимало повноцінних слів, пропущених у словнику Б.Грінченка. Але водночас до словника потрапили і “деякі сумнівні слова, штучно утворені за відомими словотворчими моделями або самим М.О.Руберовським, або авторами якихось джерел його словника. Звичайно ці слова подаються без будь-якої документації. Не викликає сумніву, наприклад, обласне слово *трапунк* “случай” — пор. староукраїнське книжне “трафунок” (є і в словнику Б.Грінченка з посиланням на “Сквир. у.”), але сумнівним видається, — стверджує М.Пилинський, — утворений від нього абстрактний іменник *трапунковість* “случайность”, хоч він і є у словнику Є.Тимченка” [6: 73—74].

Ще одна суттєва відмінність в упорядницькій праці М.Руберовського і Б.Грінченка в тому, що “М.О.Руберовський наче намагається перекинути місток між давньою і сучасною українською літературною мовою. Таку двоплановість словника М.О.Руберовського — змішування старої книжної і нової української мови — не можна, очевидно, вважати за доцільну, — твердить М.Пилинський, — хоч подібні випадки відомі не тільки в українській лексикографії, а й в історії російської лексикографії (пор. академічний “Словарь церковнославянского и

русского языка” 1847 р. і попередні словники)” [6: 74]. Варто нагадати, що Б.Грінченко уникав багатьох застарілих слів, залишаючи їх для лексикографічного опрацювання Є.Тимченку, який підготував окремі словник, представлений на здобуття премії ім. М.Костомарова одночасно зі словником за ред. Б.Грінченка [див. докл.: 5].

Попри критичні зауваження, М.Пилинський кваліфікує словник М.О.Руберовського як важливе доповнення до словника Б.Грінченка [6: 75]. Дослідник вказав, що словник М.О.Руберовського щодо наведення фразеології в окремих статтях перевершує обидві сучасні йому найкращі лексикографічні праці: словник М.Уманця і А.Спілки та словник за ред. Б.Грінченка [6: 78]. Про можливі джерела матеріалів, якими словник М.Руберовського перевершує інші порівнювані словники, М.Пилинський у спеціальній примітці писав: “Частина наведених виразів знаходимо, що правда, у словнику Є.Тимченка. Словники Б.Грінченка і М.Уманця давно дістали у науковій критиці загальне визнання за свій справді високий науковий рівень. Натомість інший словник цього періоду — *Русско-малоросійський словарь* Є.Тимченка відразу після свого виходу неприємно вражав своїм “ярижним” правописом, численними полонізмами, вузькими діалектизмами, вигаданими словами, штучно “притягненими” українськими відповідниками. Цілковитим негативним оцінку словника Є.Тимченка (навіть чи цю оцінку нині можна вважати об’єктивною, не заполітизованою — Б.Г.) знаходимо і в сучасній науковій літературі [4: 86—90; 2: 122—124]. Разом з тим дослідження фразеології, вміщеної у словнику М.О.Руберовського, показало, що чимало наведених там висловів було взято саме з словника Є.Тимченка. У словнику М.О.Руберовського ці вислови часто підтверджуються переконливими ілюстраціями або документальними посиланнями. Це стосується, зокрема, і поданих прикладів, які видаються нам цікавими й важливими для характеристики розвитку лексичних норм української літературної мови кінця XIX ст. Мабуть, слід детальніше розглянути словник Є.Тимченка, в якому є й цілком доброякісний лексичний та фразеологічний матеріал” [6: 79].

Сформульоване тут завдання ми спробували реалізувати й переконалися, що матеріали словника М.Руберовського багато чим перевершуються з російсько-українським словником Є.Тимченка. У цьому зв’язку варто актуалізувати деякі положення передмови цього словника [Тим І: I—IV], у якій упорядник передусім відзначив, що не ставив перед собою завдання дати повний російсько-український словник, і тому в ньому вміщені тільки слова загальноживаної російської літературної мови, деталі наукової термінології, обласні (діалектні) та архаїчні вирази опущені. Щодо перекладної, української частини, то автор визнав, що запропоновані відповідники не завжди вичерпно розкривають значення російських слів через недостатню кількість українського матеріалу, який був у розпорядженні

Є.Тимченка. З цієї ж причини й російська фразеологія з українськими поясненнями далека від бажаної повноти. Важливим зауваженням упорядника є й таке: “При поясненні російських слів малоруськими синонімами я віддавав перевагу загальнонародному малоруському лексичному матеріалу, уникаючи у міру можливого маловідомих провінціалізмів, причому не вважав себе в праві викинути кількох, можливо, ризикованих неологізмів, які поки що мають право громадянства в малоруській літературі і не замінені іншими, більш вдалим виразами; із кількох відомих форм одного й того ж малоруського слова я найчастіше вміщував у словнику одну, поширенішу; при деяких менш відомих малоруських словах і виразах, що пояснюють російські, подається посилання на джерела” [Тим І: I]. Серед основних джерел реєстру вказано академічний “Словарь церковнославянського и русского языка (СПБ, 1867) і “Толковый словарь живого великорусского языка” В.Даля (СПБ, 1887), а для української частини Є.Тимченко скористався, як він пише, “рукописним матеріалом, що видається в теперішній час редакцією журналу “Киевская старина” (очевидно, словник М.Уманця і А.Спілки — Б.Г.), словами, записаними з уст народу в різних місцевостях...” [Тим І: I]. Далі Є.Тимченко подає список скорочень тридцяти друківаних джерел, на які в словнику зроблено посилання. Тут зазначені й лексикографічні праці М.Закревського (1860), Є.Желєхівського (1886), М.Уманця і А.Спілки (1893—1894), К.Шейковського (1862), а також *Слова з рукописного словника покійного М.Левченка, записані ним у Радомисльському повіті Київської губернії* [Тим І: I—II].

Обсяг реєстру словника М.Руберовського (понад 100 тис. слів) не виглядає таким уже вражаючим і загадковим, якщо в ньому використано з великою ретельністю (маємо достатні підстави так думати) перекладну частину словника Є.Тимченка, у якому російський реєстр нараховує близько 40 тис. одиниць, а українська частина, за нашими приблизними оцінками, майже вдвічі більша. А.Москаленко припускає трохи меншу кількість — до 70 тис. [4: 87], що все одно дуже багато. Наскільки уважно брав на облік М.Руберовський відомості словника Є.Тимченка, можна судити із зіставлень, які подаємо нижче і в яких для зручності орієнтації українські слова з обох словників виділені курсивом (деякі з підкресленням), російські слова (відповідники) в ряді випадків пронумеровано підрядковими числами — теж для зручності. Зірочкою (*) позначено слова з рукописного словника М.Руберовського, яких не виявлено як відповідників в українській частині словника Є.Тимченка.

1. **Руб:** *бжантъ* “фазанъ, пт. *Phasianus colchicus*”, *бжантовый* “фазаній”, *бжантина* “мясо фазана”, **бжантарня* “птичникъ, птичий дворъ, гдѣ содержатъ фазановъ”; **Тим:** фазанъ, м. *пт[ахъ]* “*бжантъ*”, фазаній, adj. “*бжантовый*”, фазанина, f. “*бжантына*” (II: 236).

2. **Руб:** **балѧка* “болтунъ₁, пустомеля₂, говоруны₃”, *балѧкало* “то же что *балѧка*”; **Тим:** болтунъ₁

“лепету́нь, белькоту́нь, щебету́нь, талала́й, бази́кало, балаклі́й; || розбóвтокъ” (I: 21), пустомеля₂ “марносло́вцеъ” Кул., “верзу́нь” Левч., “лѣпѣнь, талала́й” (II: 114), говорунь₃ “балаклі́й, бази́кало, щебету́нь” (I: 78). Пор. іще: **Руб:** белькоту́нь “болту́нь₁, лепету́нь₂”; **Тим:** болту́нь₁ (див. вище); лепету́нь₂ “лепету́нь, белькоту́нь, щебету́нь” (I: 188) **Руб:** верзу́нь 1) “пустомеля, болту́нь”, 2) “кожаный лапотъ” Такъ злыденно искривися, що ставъ похожий на верзунъ.

3. **Руб:** балаклѣ́й “болту́нь₁, говорунь₂, краснобай₃, балагурь₄”, балаку́нь “то же что балаклѣ́й”; **Тим:** болту́нь₁, говорунь₂ (див. вище), краснобай₃ “балаклі́й, балаку́н” (I: 178); балагурь₄ “балаклі́й, бази́кало” [Словник] Ш[ейковського] (I: 6).

4. **Руб.:** балакани́на “калякань₁, болтовня₂, разговоры₃, говорня₄, разглагольствовань₅, раздобаривань₆”; *бала́канка, *бала́канье = балаканина; **Тим:** калякань₁ “базі́канья” (I: 161), болтовня₂ “базі́канья, баля́сы, теревѣ́ни” (I: 21), разговорь₃ “розмо́ва, бала́чка; бѣси́да; говирня́” (II: 122); говорня₄ “бала́чки, балаканы́на” (I: 78); **Тим** не фіксує разглагольствовань₅, проте є разглагольствіє “балаканы́на” (II: 122), пор. у словнику В.Даля: разглагольствовань₅ = разгагольствіє “высокопарная и длинная рѣчь попустому” (Даль IV 23); раздобаривань₆ “балачкы́, балаканы́на” (II: 123). Див. ще п. 13.

5. **Руб.:** бала́кати “болтать₁, калякать₂, бесѣдовать₃, разговаривать₄, побалтывать₅, проговаривать₆, объясняться₇, поговаривать₈, толковать₉, раздобаривать₁₀” Годи, буде балакати (К.) Почали про насъ люде балакати, почали натякати, тамень дарма! (Гринч.); **Тим:** болтать₁ [“бóваты, колоты́ты”; || “махаты, дрыкаты́”]; “базі́каты, теревѣ́ни гнұты, баля́сы точы́ты, патякаты, белькотаты, лепетаты́” (I: 21); калякать₂ “базі́каты” I: 161); бесѣдовать₃ “бесі́дувати, бала́каты, розмовля́ты” (I: 16); разговаривать₄ “розмовля́ты, розмо́ву точы́ты, бала́каты” (II: 122); побалтывать₅ [...] “бала́каты, белькотаты́” (II: 24); проговаривать, -говорить₆ “[промовля́ты, -мо́выты, проказува́ты, -казаты́; || бала́каты, пробала́каты]” (II: 98); [объяснять]с₇ “ясува́тысь, выясня́тысь; | освидча́тысь; | высловля́тысь; | бала́каты, розмовлты зъ кымъ; | порозумі́тысь” (II: 271); поговаривать₈ “бала́каты” (II: 29); толковать₉ “тлума́чыты, выясня́ты, выкладаты́; || розправля́ты, бала́каты” (II: 209); раздобаривать₁₀ “бала́каты, теревѣ́ныты” (II: 123).

6. **Руб:** *бала́катись “калякаться₁, говоритьсь₂”; у **Тим** немає рос. калякаться “говориться”, є: калякать, v. “базі́каты” (I: 160), говорить “мо́выты, мовля́ти, говоры́ты до, казаты́ до; повидаты́ до” Ч[убинскій П.] II. 522 (I: 78). Из цих зіставлень можна зробити висновок, що оформлення статті бала́катись у **Руб** не пов’язане з матеріалами словника Є.Тимченка.

7. **Руб:** *бала́ки “разговоры”; у **Тим** в статті разговоръ немає форми множини разговоры й немає укр. відповідника бала́ки (пор. вище, п. 4).

8. **Руб:** балаклѣ́йка “болту́нь₁, говорунья₂, краснобайка₃”; балаку́ха “то же что балаклѣ́йка”; **Тим:** болту́нь₁ “лепету́ха, белькоту́ха, талала́йка, цокоту́ха” (I: 21), говорунья₂ “балаку́ха, цокоту́ха, щебету́ха” (I: 78), краснобайка₃ “балаклі́йка” (I: 178). Пор. іще: **Руб:** белькоту́ха “болту́нь₁, лепету́нь₂”, белькоту́шка “то же, что белькоту́ха”. **Тим:** лепету́нь₂ “лепету́ха, белькоту́ха, белькоту́шка, щебету́ха” (I: 188).

9. **Руб:** балаклѣ́йство “краснобайство”; **Тим:** краснобайство “балаклі́йство” (I: 178).

10. **Руб:** балаклі́вѣсть “разговорчивость₁, говорливость₂, болтливость₃; словоохотливость₄, многорѣчивость₅”; **Тим:** разговорчивость₁ “балакль-вистъ, розмо́внисть” (II: 122); говорливость₂ “балакль-вистъ, мо́внисть” (I: 78); болтливость₃ “белькотль-вистъ, лепетль-вистъ” (I: 21), словоохотливость₄ “балакль-вистъ” (II: 170), многорѣчивость₅ “велемо́внисть, балакль-вистъ” (I: 205). Пор. іще: **Руб:** велемо́внѣсть “многоглаголаніє, многословіє, говорливость”; **Тим:** многоглаголаніє₁ “велемо́внисть, велькомо́внисть” (I: 204), многословіє₂ “великослѣвья́” (I: 205); **Руб:** великослѣвье “многословіє”; велькомо́внѣсть “многоглаголаніє, многорѣчивость, велерѣчіє”.

11. **Руб:** балакль-вѣй “говорливый₁, болтливый₂, разговорчивый₃, словоохотливый₄, многорѣчивый₅”; балакль-вѣнькій “уменьш. сл. балакль-вѣй”; балакуватый “то же что балакль-вѣй”; балаку́чий “то же что балакль-вѣй”; **Тим:** говорливый₁ “балакль-вѣй, балаку́чий, говиркый, гомонгль-вѣй, мо́вный” (I: 78), болтливый₂ “белькотль-вѣй, лепетль-вѣй, языкаты́, щебетль-вѣй” (I: 21), разговорчивый₃ “балакль-вѣй, балаку́чий, говиркый, гомонгль-вѣй, розмо́вный” (II: 122), словоохотливый₄ “балакль-вѣй, балаку́чий” (II: 170), многорѣчивый₅ “велемо́вный, балакль-вѣй” (I: 205). Пор. іще: **Руб:** велемо́вный “многорѣчивый, говорливый, краснорѣчивый, велерѣчивый”, **Тим:** велерѣчивый “велькомо́вный” (I, 30), **Руб:** велькомо́вный “многоглаголивый, многорѣчивый”, **Тим:** многоглаголивый “велемо́вный, велькомо́вный” (I, 204).

12. **Руб:** *балакня́ “болтовня₁, разговоры₂”; **Тим:** болтовня₁ “базі́канья, баля́сы, теревѣ́ни” (I: 21), разговоры₂ — без балакня́; див. вище, п. 4).

13. **Руб:** бала́чка “разговорь₁, рѣчь₂, бесѣда₃, говореніє₄, говорня₅, поговорка₆” За васъ була балачка = о васъ говорили. Порожни балачки = пустыя рѣчи₇. Балачки точити = разглагольствоваться₈; балачки “раздобары”; **Тим:** разговорь₁ “бала́чка” (див. вище), рѣчь₂ “мо́ва, промо́ва; || мо́ва, розмо́ва, сло́во; || вы́мова” [...] — пустыя рѣчи₇ “поро́жни балачки” (II: 147), бесѣда₃ “розмо́ва, бала́чка, бѣси́да” (I: 16), говореніє₄ “бала́чки” (I: 78), говорня₅ “бала́чки, балаканы́на” (I: 78), поговорка₆ “бала́чка; || прыказка, прыслѣвья, прымова; || пого́лоска, чу́тка” (II: 29); разглагольствоваться₈ “розп-раля́ты; бала́чки точы́ты” (II: 122); раздобары “балачкы́, теревѣ́ни” (II: 122).

14. **Руб:** *безумовно* “безумовно₁, абсолютно₂”; **Тим:** безумовно₁ “*безумовно*” (І: 15), абсолютно₂ “*безумовно, конечно, безпоглядно; цилкомъ*” (І: 1). Пор. іще.: **Руб:** *безпоглядно* “безотносительно₁; абсолютно₂”; **Тим:** безотносительно₁ “*безпоглядно*”(І: 12).

15. **Руб:** *безумовність* “безумовність₁, абсолютність₂”; **Тим:** безумовність₁ “*безумовність*”, абсолютність₂ “*безумовність; безпоглядність*” (І: 1). Пор. іще.: **Руб:** *безпоглядність* “безотносительность₁, абсолютность₂”; **Тим:** безотносительность₁ “*безпоглядність*” (І: 2”), абсолютность₂ “*безумовність; безпоглядність*” (І: 1).

16. **Руб:** *безлъсьый* “безлъсный”, *безлъсьяный* “то же, что *безлъсьый*”; **Тим:** безлъсный “*безлъсьый, безлъсьяный*” (І: 11).

17. **Руб:** *бѣзмъръ* “безпредѣльное пространство₁, безмъріе₂, необъятность₃”, *бѣзмърѣ* “то же, что *бѣзмъръ*” У *бѣзмърѣ пышному втопаю, покидаю сю земну краину* (Гринч.); **Тим:** пространство

“*просторинь; обшыръ, розлогъ, осяга*”, [пространство] безпредѣльное “*бѣзмъръ, безмърѣя, безмѣжыце*” (ІІ: 107), безмъріе₂ “*бѣзмъръ, безмърѣя*” (І: 11), необъятность₃ “*неосѣжність, безмѣжність, бѣзмъръ*” (І: 247). Пор. іще.: **Руб:** *безмѣжність* “безпредельность₁, безграничность₂, необъятность₃”; **Тим:** безпредѣльность₁ “*безкрайність, безмѣжність, безмърѣя, неосѣжність*” (І: 13); безграничность₂ “*безкрайність, безмѣжність*” (І: 9).

Вищенаведені результати зіставлення, які доводять безсумнівний зв’язок реєстрової частини словника М.Руберовського з перекладною частиною російсько-українського словника Є.Тимченка, а перекладною частиною словника М.Руберовського з реєстровою словника Є.Тимченка, сподіваємося, сприятимуть виробленню більш об’єктивного погляду на місце обох словників в історії українського словникарства і дальшому нагромадженню важливих фактів для розбудови української лексиконології.

Література

1. Галас Б.К. Науково-технічні терміни у рукописному словнику М.О.Руберовського // 3-я Міжнар. наук. конф. “Проблеми української науково-технічної термінології”: Тези доп. – Львів, 1994. – С. 26–27.
2. Горещкий П.Й. Історія української лексикографії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963.
3. Дзензелівський Й. З відомостей про життя та діяльність М.О.Руберовського // Його ж. Українське і слов’янське мовознавство: Зб. праць. – Львів, 1996. – С. 394–396.
4. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії. – К.: Рад. школа, 1961.
5. Німчук В. Є.Тимченко – основоположник української наукової історичної лексикографії // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. – Вип. 3. – Львів, 1996. – С. 26–40.
6. Пилинський М.М. Рукописний українсько-російський словник М.О.Руберовського // Мовознавство. – 1968. – № 1. – С. 69–79.і
7. Пилинський М.М. Українські рукописні словникові матеріали в бібліотеках і архівах Ленінграда (Повідомлення) // Лексикографічний бюлетень. – Вип. ІХ. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 74–89.

Умовні скорочення назв джерел

- Даль *Даль В.И.* Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М., 1955. [Набрано и напечатано со 2-го изд. 1880–1882 гг.]
- Тим *Тимченко Е.* Русско-малороссійській словарь: В 2 т. – К.: Типогр. Универ. Св. Владимира Н.Т.Корчакъ-Новицкаго. – Т. 1 (А—О), 1897. – IV + 308 + V с.; Т. 2 (П—Ѳ), 1899. – 268 + III с.
- Руб *Руберовский Н.А.* Словарь малорусскаго нарѣчія // Рукописний відділ Бібліотеки РАН (СПб.) – № 19.1.1.